

Szarvas Melinda

„én nem látni sehol határ / én látni új látóhatár”

(Domonkos István: Kormányeltörésben)

Kell egy bizonyos távolság ahhoz, hogy egy olyan megjelenése pillanatától sokat elemzett, meghatározó műről, mint amilyen Domonkos István 1971-ben közölt *Kormányeltörésben* című alkotása, ne csak egy újabb, hanem egy új tanulmány születhessen. Az *Új Symposion*ban megjelent szöveg sokrétűségét és főként irodalomtörténeti hagyományba ágyazottságát jelzi, hogy szerzőjének 75. születésnapja örömteli alkalom ennek a tanulmánynak a megírására, melyet tehát a kortárs vajdasági irodalom is már időszerűvé tett. Nemcsak a történelmi viszonyok lettek mások, mely változás értelemszerűen az eredetitől (és az eddigi értelmezésektől) eltérő háttérrel adhat egy kortárs újraolvasásnak, hanem belépett az irodalomba egy új írógeneráció, melynek tagjai izgalmas módon viszonyulnak annak a kornak a meghatározó szerzőihez és műveikhez, amikor ők még meg sem születtek. A *Kormányeltörésben* recepciójának és irodalmi életének felderítése és a legutóbbi újraírások, feldolgozások közelebbi vizsgálata világosan megmutatja, hogy egy legendás irodalmi kort meghatározó mű hogyan válik újat hozó, felforgató alkotásból megkerülhetetlen, konok hagyományá. Domonkos költeménye nem kövesedett meg, a sok elemzés és kanonizáló tanulmány között (és általuk) nem veszett el, hanem az irodalomban átalakult. És ez csakis kiemelkedő irodalmi teljesítményekkel történik meg.

„Az én versem”

Várady Tibor, az egykori *Új Symposion* Domonkoshoz hasonlóan első nemzedéki szerzője 2013-ban megjelent *Zoknik a csilláron, életek hajszálon* című, periratok alapján írt izgalmas kötetében a következő történetet rögzítette: „a múlt héten (ez 2013 februárjában van) megkértem az egyetemen egy huszonvalahány éves titkárnőt, hogy postázzon egy könyvet Domonkos Istvánnak Svédországba. Elmondtam, hogy ez az a Domonkos István, akinek egy verse (Kormányeltörésben) Pesten is gimnáziumi tananyag volt, úgyhogy talán tudhatja, kicsoda. A titkárnő ezt mondta: »Ja, ez az a Domonkos?! Azt hittem, ő már a múltban van.« Nem könnyű ezzel szembesülni.”¹ A velem egykorú titkárnő által említett múlt jelenti azt a távolságot, amelynek

¹ Várady Tibor, *Zoknik a csilláron, életek hajszálon*, Forum Könyvkiadó – Magvető, Újvidék – Budapest, 2013, 132.

fontosságát e tanulmány első mondatában kiemeltem. Meg szokás említeni ennek a distanciának egy másik összetevőjét is, ami pedig az esetleges térbeli távolság lenne. Ugyanakkor, érdekes módon, ennek jelentőségét részben épp az eltelt idő halványíthatja el, valamint az az értelmezői pozíció, mely szerint ez a fajta kívülállás, tudniillik, ami a vajdasági irodalommal foglalkozó magyarországi irodalomtörténészt jellemzi, nem ad okot sem a mentegetőzésre, sem pedig a vizsgálódás alóli felmentésre. Éppen ellenkezőleg. A magyarországi Kappanyos András egy a *Kormányeltörésben*ről szóló tanulmányában azt feszegette, van-e „illetékességünk spekulálni, ha nem vagyunk részesei az eredendő kontextusnak? [...] Ez első nekifutásra azt jelentheti, hogy illetéktelen olvasó vagyok.”² Ahogy fogalmazott: „Hiába ismerem a szöveget, a vajdasági irodalom külön kontextus, külön közönség, külön intézményrendszer. Ez részint rákfene, részint megóvando érték, mindenesetre adott-ság.”³ Az illetékesség dilemmája többnyire magyarországi kutatók vizsgálódásaiban merül föl, s erre a zavarra valójában kimondottan nehéz releváns indokot találni.

Noha a magyarországi és a vajdasági magyar nyelvű irodalom valóban két különböző kulturális közegben jön létre és működik, amennyiben az értelmezést az egységes magyar irodalom kategóriáján belül tartjuk csak teljesnek, úgy mindkét közeg elemzése és recepciója nélkülözhetetlennek bizonyul. Vagyis az eltérő kulturális közegekben egy-egy művet vagy szerzőt értelemszerűen más szempontok alapján ítélik meg. A nézőpont vagy a szemlélet differenciáltságának a megtartása nem csak a közvetlen helyi tapasztalatokkal nem rendelkező magyarországi kutatásokat legitimálja, és azok eredményeit hitelesíti. Vagyis csak részben tudok egyetérteni Szegedy-Maszák Mihály azon megállapításával, miszerint például „Szilágyi István, Végel László vagy Grendel Lajos műveinek megítélésében a magyarországi irodalmár illetékessége némileg korlátozott, hiszen e művek nem csak a magyar nyelvű kultúra rendszeréhez tartoznak.”⁴ Szegedy-Maszák mintha ezzel kicsit fel is mentené a magyarországi irodalmárokat, s a határon túli művek megítélését a határon túli irodalmárok feladatai közé sorolná, akik feltételezetten ismerik azt az idegen nyelvű kultúrát, amelyre az idézett szövegrészben is utalás történt, s amelybe a vizsgált mű esetlegesen a magyar nyelvű mellett szintén beletartozik.⁵ Fekete J. Józsefet idézem annak bizonyításául, hogy az egyoldalú leírás a vajdasági, vagyis az „illetékes” kutató(k) számára sem tűnik elégségesnek: „*eleve megkérdőjelezhetővé válik, mennyire releváns a kisebbséghez tartozók belső fölmérése, értékelése, helyes-e az a mód, ahogy önnön irodalmuk esztétikai értékeiről és etikai vonatkozásairól tárgyalnak.*”⁶ Szegedy-Maszák kijelentése tehát úgy lehet igaz, ha hozzátesszük, hogy Szilágyi István, Végel László Grendel Lajos vagy épp

2 Kappanyos András, „A taxisofőr vakációja, or what you will”, in: Thomka Beáta (szerk.): *Domonkos-symposium*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2006, 38–39.

3 Uo., 30.

4 Szegedy-Maszák Mihály, „Minta a szőnyegen”: *A műértelmezés esélyei*, Balassi Kiadó, Budapest, 1995, 13.

5 Ebben az elgondolásban két általánosítás is megbújik. Egyrészt annak megelőlegezése, hogy a határon túli irodalmár eleve és magától értetődően ismeri a többségi idegen nyelvű kultúrát, másrészt annak feltételezése, hogy minden határon túli mű része is ennek.

6 Fekete J. József, *Teremtett világok*, zEtna Kiadó, Zenta, 2006, 17.

Domonkos István műveinek megítélésében a *határon túli* irodalmár illetékessége is némileg korlátozott, hiszen e művek nem csak a határon túli területen kialakult sajátos kultúra rendszeréhez tartoznak.

A szempontok, illetve *nézőpontok* alapvető különbözőségének elismerése és elfogadása megkerülhetetlen feltétele a határon túli irodalmak és a magyarországi irodalom közti viszonyok átgondolásának és árnyalásának. Egy határon túli mű vagy szerző egynyelvű, magyar recepciójának teljességéhez minden esetben figyelembe kell(ene) venni mindkét térség megállapításait. Domonkos István művével kapcsolatban is több szempontból felmerült a *vajdasági magyar irodalom*, a *magyar irodalom* és a *nemzeti irodalom* kategóriájának tarthatósága, Vajdaságban és Magyarországon írt értelmezésekben egyaránt. Szó esik egyfelől azokról a skatulyákról, melyeket a vers (beszélője) idéz meg, másfelől pedig azokról, melyekbe a költemény maga sorolódik. Ezek a kérdések, ahogy majd látható lesz, tulajdonképpen szorosan összefüggnek az *illetékesség* dilemmájával is. Mintha az lenne a legfőbb tét: kinek a verse a *Kormányeltörésben*? Ugyanakkor nem világos, miért is merül fel rendre ez a kérdés.

„A helyzet felemáságát, sőt abszurditását [...] mi sem fémjelzi jobban, minthogy [Domonkos] 1971-ben Svédországban írt *Kormányeltörésben* című versét a mai napig a *jumi/vami* egyik, ha nem a legkiemelkedőbb versének tartják. Amiből mégiscsak annak kellene következnie, hogy nem a hely definiál egy író-t s művét.”⁷ A Vajdaságban születő magyar nyelvű irodalom esetleges sajátos karakterét sokszor sokféle érveléssel kétségbe vonták már. Azt a kilencvenes évek délszláv háborúja elől többnyire Magyarországra menekülő szerzők végképp világossá tették, hogy a vajdasági irodalom nem csak a Vajdaságban íródik. Sokkal meghatározóbb a művek kulturális háttere és hatása, az, hogy milyen irodalomtörténeti hagyományból merítenek, és melyikbe kapcsolódnak be. Noha Domonkos alkotása a hetvenes évek legelején íródott, a benne foglaltak új fénytörésbe kerültek a kilencvenes években: a megszületése utáni közvetlen elemzések és reakciók után ebben az időben élénkült meg igazán a *Kormányeltörésben* recepciója. A szerző hatvanadik születésnapjára időzített tanulmányában Toldi Éva ezt az akkori, kilencvenes évek végi, kétezres évek eleji aktualitást emelte írása középpontjába. Meglátása szerint a *Kormányeltörésben* „sokkal mélyebben hat ma, mint keletkezésének idején, 1971-ben. [...] Majdnem harmincéves Domonkos István verse, s a harminc év alatt erősödött, jelentései gazdagodtak, aktuálisabb, maibb, mint valaha.”⁸ Még ha a tanulmány szerzőjének saját belátása szerint is ez az értelmezés „bántóan a közhelyek szintjére degradálva a verset” fejthető csak ki, kétségtelen, hogy Domonkos művében valóban szerepelnek háborús képek, melyek akkor óhatatlan aktualizálásra csábították az újraolvasókat. Ezek révén vált a költemény több mint húsz évvel a megírása után profetikus alkotássá. Ahogy Toldi írta: „láttuk realitásként megtestesülni a vers [...] abszurd képét is: »koponyánkából a habverő / nyele kiáll«, a körülmények rímelnék ezekre

7 Szerbhorvát György, *Vajdasági lakoma*, Kalligram, Pozsony, 2005, 196.

8 Toldi Éva, „mi meghalni mindnyájan / úgyis téves csatatéren”, Forrás, 2000/július-augusztus, 6.

a sorokra. [...] Legjelentéktelenebb sorai is másként hangzanak ma, más az akusztikájuk, mint amikor először olvastam őket: »nem merni lehunyni szem / hallani egér kapar.«⁹

A magyarországi és a vajdasági irodalmi közegben is ismert és meghatározó költemény eme aktualitása elsősorban a vajdasági olvasók számára volt átélhetőbb. Ez a fajta olvasat tehát bizonyos mértékben kirekesztette a magyarországi befogadókat. Toldi tanulmányának hangvétele, a korábbi idézetben is olvasható többes szám első személyű megfogalmazás ezt a közösségi értelmezést erősíti: „Az itthoni otthontalanságélmény verse lett a Kormányeltörésben, a hazájukban hazátlanok közérzete, a sehol otthon nem levés dokumentuma. [...] Kisebbségi léthelyzetünk verse a Kormányeltörésben.”¹⁰ A kilencvenes évek háborúi által felerősített jelenségek értelemszerűen a megírás idején is jellemezték Domonkos István művét. A vajdasági és a magyarországi értelmezések közti különbséget kezdettől fogva az érintettség megléte, valamint a másik oldalról való hiánya alakította ki. A vers Toldi által említett reprezentatív jellege vitathatatlan, amennyiben egy ilyen költemény értelmezését arra a kérdésre szűkítjük: milyen volt vajdasági magyarnak lenni a hetvenes, majd pedig a kilencvenes években. Az ilyenfajta megközelítésből következik, hogy „a reprezentációnak nemcsak tárgya van, hanem címzettje is, az, akinek a számára reprezentál valamit.”¹¹ Ugyanakkor a Kormányeltörésben – tudható – nem záródott be a vajdasági irodalom keretei közé. A vers értelmezhetőségét és az eddig is emlegetett reprezentációs jellegét Balassa Péter jócskán kitágította az *Ex Symposion* Domonkos tiszteletére összeállított számában megjelent esszéjében. „Talán nem kell túlzottan lefordítani, agyoninterpretálni a Kormányeltörésben ahhoz, hogy újra kimondjuk a köztudomásút, a triviálisat – ebben a költeményben az egész magyar és közép- és dél-európai világlírása-életvilága benne van, függetlenül attól, hogy milyennek s mekkorának tartjuk. »Az én versem«, ennyi.”¹² Balassa személyes vallo-másnak tűnő megállapítása általános érvényt takar.

A Kormányeltörésben recepciója eltérő szempontok mentén épült föl a vajdasági és a magyarországi irodalmi közegben, az azonban kétségtelen, hogy mindkét kánonban meghatározó helyet kapott. Vagyis Domonkos István művéről „túlzás nélkül állíthatom: a vajdasági magyar irodalom legnagyobb verse”¹³, ugyanakkor a magyarországi irodalomtörténetben is a jelentős művek közé tartozik. Az illetékesség szempontja felől vizsgálva a költeményt, úgy tűnhet, a Kormányeltörésben nem tűri a kategorizálást: szélesebb körű hatással bír annál. Nemcsak a költemény mint alkotás viselkedik ekként, de a benne megfogalmazott léthelyzetből beszélő én is hasonlóképpen viszonyul a társadalom és a kultúra ilyen kereteihez.

9 Uo., 7.

10 Uo., 8.

11 Kappanyos András: „A taxisofoőr vakációja, or what you will”, in: Thomka (szerk.): *Domonkos-symposion*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2006, 38–39.

12 Balassa Péter, *A menekült király*, *Ex Symposion*, 1994/10–12., 3.

13 Toldi Éva, i. m., 6.

„és nem bírni nemzeti”

Domonkos István művének recepciójában (elsősorban a vajdasági részében) annak ellenére vált egyik központi témává a kisebbségi, illetve *nemzetiségi* léttel járó fogalmak értelmezése, hogy a költeményben ezek expliciten nem jelennek meg. E szempontból fontos Mikola Gyöngyi észrevétele, miszerint „*a Domonkos- vers többféle tájat, országot, földrészt, etnikumot villant föl, ezzel szemben az elbeszélő nemzeti hovatarozása hangsúlytalan marad.*”¹⁴ A kollektív, a *nemzeti*, vagy a *privát* kategóriáit ironiával és kritikával illeti a vers beszélője, legyen szó ezekről mint társadalmi, vagy akár mint kulturális rendszerekről. A költemény megszólalójának személyiségét és a monológként felépülő művet is általában kizárólag a *vendégmunkáslét* felől értelmezik, holott a leírtak arra engednek következtetni, hogy a lírai beszélő értelmiségiként került külföldre mint munkavállaló. Nemcsak az irodalomról tett észrevételek mutatnak erre, de a történelmi eseményekre és ideológiákra vonatkozó utalások is. Az ezt észrevételező kevés elemzések egyike Mikoláé, aki úgy látja, „*a Kormányeltörésben én-je mögött ugyan több talajvesztett típus is fölismerhető, de legmarkánsabban talán az eszméiben csalódott és gazdasági menekültté, gasztabiterré lett egykori kommunista forradalmár alakja rajzolódik ki, mint a legvégletesebb intellektuális kontraszt, a legnagyobb egzisztenciális csőd hordozója.*”¹⁵ Kiábrándult és elutasító viszony tükröződik a versben a *nemzeti irodalom* kategóriájáról mondottakban is: „*élet frázisait / emberbőr kötésben / adják ki írók: / nemzeti irodalmak / generálisai*”.

Nemcsak az irodalmat éri itt ironikus kritika, de a *hazával* szembeállítva magának a *nemzeti* kategóriának a tarthatósága, illetve jelentősége is kérdésessé válik. A *Kormányeltörésben* emigráns megszólalója életében e két fogalom jelentése értelemszerűen árnyalódik. Emigrációban a *nemzet* kategóriája a *nemzetiségen* keresztül maradhat csak meg. Elvégre a külföldre szakadt egyén többé nem része annak a földrajzi helyhez kötött közösségnek, melynek tagjai egy adott nemzetet alkotnak. Könnyebben válhat elvont fogalomká a *haza*. Domonkos versében a beszélő nem külföldön lel új hazára, nem cseréli le az addigat, hanem az új környezet része lesz a korábbinak, ugyanúgy, ahogy az emigránsok kulturális identitása is átalakul. A költeményben a következőképpen kerül egymás mellé a *nemzeti* és a *haza* fogalma: „*és nem bírni nemzeti / fogások erős szaga / csinálni külföldből / portable haza*”. Az idegen nyelvű jelzővel ellátott *haza* poétikai jelentőségét Kulcsár-Szabó Zoltán a következőképpen értelmezte: „*»Nemzeti« és emigráns szembeállítását itt ugyanis a bőrkötésű reprezentatív kiadvány és a 'hordozható' formátumú könyv, illetve a fenyegető és a hazát pótló irodalom ellentéteit kombinálja, s innen nézve következetes, hogy a »haza« idegen nyelvű jelzőt kap, azaz a nyelvek keveredésében jelenik meg, vagyis a szövegben végső soron éles különbség jön létre »nemzeti« és »haza« között.*”¹⁶ Nemcsak a *Kormányeltörésben* megszólalóját, de magát a költeményt is hasonló

14 Mikola Gyöngyi, *A pillanat küszöbén*, zEtna Kiadó, Zenta, 2013, 160.

15 Uo., 154–155.

16 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Költőietlenség, versszerűtlenség, nyelvtelenség* (Domonkos István: *Kormányeltörésben*), Tiszatáj, 2006/4., 89.

összetett, szinte ellentmondásos viszony fúzi a fenti kategóriákhoz, a magyar irodalomhoz, elsősorban a nyelvi felépítettsége okán. Mert „*micsoda paradoxon: minden idők egyik legnagyobb magyar versét »rontott nyelven« írták.*”¹⁷

„bírni el pici egér / hátán egész-ház / ha bebújni lyuk?”

Mikola Gyöngyinek a lírai beszélő etnikai származásáról tett megállapítása, miszerint „*kizárólag onnan tudjuk, hogy valaha magyar volt, hogy éppen a magyart töri*”¹⁸, kiegészítendő azzal, hogy a versben több ugyancsak a magyar hátteret egyértelműsítő kulturális utalás is olvasható. A külföldre került megszólaló egy helyen a költeményt jellemző sajátos humorérzéssel (melynek meglétéről ugyancsak kevés szó esett az eddigi elemzésekben) az emigráns magyar irodalom „*egyik neves fórumára is a tulajdon- és köznévi megkettőzésének ironikus perspektíváján keresztül tesz utalást [...] (»én nem látni sehol határ / én látni új látóhatár«).*”¹⁹ A Kulcsár-Szabó Zoltán által említett és jelen írás címében is kiemelt részletet az alkotás egyik legbeszédesebb két sorának tartom. A *Kormányeltörésben* gondolati rendszerre az állítás és cáfolat egymásra következősége mentén épül föl. Ez az ellentétezés nem minden esetben a leírt jelenségek szembeállításában érhető tetten, van, hogy a szavak szintjén, a nyelv kínálta lehetőségeket ismerve és kihasználva valósul meg. Ez azért is bravúros költői megoldás Domonkostól, mert emblematisz költeménye épp a nyelvvesztés köztes stádiumának megjelenítése miatt részesült a leginkább elismerésben. A *Kormányeltörésben* tehát azt látszik bizonyítani, hogy irodalmilag roncsolt, grammatikailag pontatlan megszólalást csak a nyelv pontos ismeretével lehet létrehozni az irodalomban. Ha úgy tetszik, Domonkos versének ez a legélesebb paradoxonja, szembeállítása.

A kiemelt két sorban a határ eltűnésének és egy másféle határ meglátásának képe fonódik össze. Thomka Beáta megállapítása szerint a költeményben „*a kijelentéseket, az infinitívusban közölt állításokat szakadatlanul kétségbe vonja és ellenpontozza valami elemi erejű tagadás.*”²⁰ A *Kormányeltörésben* olvasatát a mai napig alapvetően meghatározzák az elbeszélő által mondottak, s kevesebb figyelem jut arra, milyen sorokból és képekből áll össze mindez a kiábrándult bíráló. Rögtön a költeményt indító sor is valójában egy pozitív kijelentés: „*én lenni*”. Thomka is észrevételezi, hogy „*a strófakezdő »én lenni« sort sosem váltja föl a »nem lenni«*”, ugyanakkor ő hozzáteszi: „*az egyes szólamok, a különböző tömbök, melyek közegében fölhangzik, mintha ilyen konnotációt hordoznának.*”²¹ Ez az alapvető kijelentés az egyetlen, amire explicit cáfolat nem érkezik a költeményben, mint relatíve pozitív tartalmú rész azonban nem áll egyedül. A verset soronként olvasva újra több ilyen megfogalmazás is feltűnhet, melyek ugyan a menetrendszerűen érkező ellenpontozásuk miatta rövid életűek, a költemény teljes hatásából eltagadni nem

17 Mikola Gyöngyi, *Domonkos István hallgatása közben*, EX Symposion, 2003/44–45., 30.

18 Mikola Gyöngyi, *A pillanat küszöbén*, 160.

19 Kulcsár-Szabó Zoltán, i. m., 89.

20 Thomka Beáta, *Kihátrálás a világból, nyelvből*, EX Symposion, 1994/10–12., 1.

21 Uo.

szabadna létüket. A *Kormányeltörésben* által bemutatott léthelyzetnek így nemcsak a drámaisága és tragikuma lenne világos, de helyenként elevenen érzékelhető ironikus abszurditása is. Ilyen megoldásnak tartom a már fentebb idézett részletben a nyugati magyar irodalom meghatározó folyóiratának, a *Látóhatár*, valamint az *Új Látóhatár* címének versbe foglalását is, mely egyúttal felidézi azt a kényszerűen kialakított új perspektívát, melyet a lap(ok) szerkesztőinek Magyarországról elmenekülve magukévá kellett tenniük ahhoz, hogy emigráns létben valamiképpen újra tudják alapozni saját kulturális identitásukat. Az a fajta keserű humor és a (nyelvi) játékosság, melyet a vers meghatározó vonásának érzek, a költemény több pontján is megcsillan, sőt potenciális releváns értelmezésnek tartom azt is, amely a *Kormányeltörésben* teljes nyelvi felépítettségét is ekként elemzi. Ez a közéleti mód annak ellenére nem vált a vizsgálatok részévé, hogy a vers keletkezéséről egy Domonkos Istvánnal készült interjúból tudható, hogy baráti játék adta az ötletet a végső nyelvi formához. „*Svédországban voltam és [Tolnai] Ottó telefonált is, meg levelet is írt. Én a Kormányeltörésben-t tulajdonképpen úgy kezdtem el írni, hogy hülyéskedésként válaszolni akartam arra a levélre, amelyben figyelmeztetett, hogy most már küldjek anyagot, és ezt úgy írtam, hogy »én képtelen lenni írni levél neked vissza«. És akkor hirtelen rádöbbsentem, hogy az infinitívusz következetes használata esetleg hozzásegít majd egy hosszabb szöveghez. Így született meg ez az alapötlet.*”²²

Természetesen egy az adott szerzővel folytatott beszélgetés önmagában nem ad feltétlenül megbízható támpontot egy-egy mű elemzéséhez. Ugyanakkor a *Kormányeltörésben*t kétségtelenül jellemzik játékos és kreatív nyelvi megoldások, akár szerkezeti szinten, akár csak egy-egy szöveghelyen. Az egyik ilyen rész a fentebb említett kategóriák közül a *kollektívat* jelző többes szám első személyű névmást kicsavaró: „*keresni mi / találni rím / mirim mirim / mirririm*”. Kulcsár-Szabó Zoltán már idézett alapos (és magyarországi kanonizáló) elemzésében ezeket a verssorokat a *mi* névmás helyreállítására tett nyelvi kísérletnek tekinti. Ahogy írja: „*a »mi« (rím)párra leve nyerhetné vissza kollektivitását, ám a »rím« szó (noha tartalmazza a névmás hangsorát) nem rímel rá, sőt a két kifejezés összekapcsolódása a jelentés kioltásához vezet.*”²³ Szerkezeti szinten a refrénként visszatérő, groteszk és abszurd, szinte rajzfilmbe illő szituációkban megjelenő „*élet vágni nyakon*”- megfogalmazás is a *Kormányeltörésben* sajátos, inkább komor, semmint kacagtató humorát mutatja. Természetesen ezt a költői megoldást is joggal értelmezték komoly funkciót betöltőként. Eszerint ez a refrén „*a laza szabályossággal, inkább szabadversszerűen kanyargó szövegtömböket egyszerre tagolja és rántja egybe.*”²⁴ A *Kormányeltörésben* recepciójának súlyos egyoldalúsága, hogy a költemény nyelvi megoldásainak játékos jellegéről nem vett tudomást, vagy azokról – talán a téma komolysága és a leírtak személyes átéltsége okán – nem mert részletesen

22 A *szorongás anatómiája*, Domonkos István költővel beszélget Kulcsár Katalin, EX Symposion, 2003/44–45., 22.

23 Kulcsár-Szabó Zoltán, i. m., 89.

24 Harkai Vass Éva, *A tengelytöréses jármű újbóli beindítása, avagy csak verset írni ne! ne! ne!*, Új Forrás, 2009/7., 51.

beszélni.²⁵ Ekként is figyelve Domonkos művére, érződhet némi aránytalanság a vers ezen újszerűbb olvasata és az eddigiiek alapján ráterhelt értelmezések között, melyek szerint a költemény a kisebbségi léthelyzet komoly és drámai hangú reprezentálása lenne. Noha kétségtelenül érvényesek ezek a korábbi megközelítések is, és Domonkos költeménye alkalmas ezeknek a kifejtésére, mégis felmerül a kérdés: nem láttatják-e komorabb műnek a *Kormányeltörésbent* annál, mint amilyenek egy árnyaltabb megközelítésű elemzés mutathatná? „*Vers lenni kérdezni: / bírni el pici egér / hátán egész-ház / ha bebújni lyuk?*”

A Domonkossal készített interjúk nem csak a *Kormányeltörésben* úgynevezett „terhelt könnyedségéhez” vezethetnek el. Új irányból teszik megközelíthetővé a költemény nyelvi működésének jelentését is. A korábban idézett két sor első felének értelmezését („*én nem látni sehohatár*”) egy az *EX Symposion Minor irodalom* című számában megjelent beszélgetés árnyalhatja. A most vizsgált vers nyelve nemcsak roncsolt, de helyenként bizonyos szempontból már hiányos is, amennyiben a magyar szavak látható felejtése és idegen szavakkal való helyettesítése (például itt: „*hogyhívna-madár / [...] / én érezni ízé-virágok / ohne-szagát*”) ekként is értelmezhető. Mikola a *Kormányeltörésben* szerkezetét vizsgálva megállapította: „*a hiba, a hiány válik információhordozóvá, az eltérésnek lesz jelentése.*”²⁶ A határ és a szavak együttes eltűnése e két jelenséget összekapcsolja, ami Domonkos gondolkodásában nem szokatlan párosítás. Ahogy az említett interjúban fogalmazott: „*a szavak szerintem ugyanolyan funkciót töltenek be sokszor vagy a legtöbbször, mint a határok: nem léteznek határok, mégis léteznek határok, és a határok azután arra kényszerítenek nagy csoportokat, hogy egymást irtsák. Ugyanúgy van a szavakkal, a nyelvekkel. Mindig az történik a végén, hogy valami félreértés, valami totális félreértés a megfogalmazás szintjén történik. Milyen óriási fejelemre lenne szükség, hogy a szavakat valahogy kordában tartsuk, hogy csak azt fejezzék ki pontosan, ami a cél.*”²⁷

„én menni külföld / mit munkaengedély”

A *Kormányeltörésben* írói megoldásait már korábban is összekapcsolták a különféle interjúkban mondottakkal. A határ és a szavak jelentősége kapcsán említett párhuzam mellett például a költeményben megjelenő nyelvi viszonyokat is a szerző közvetkezetes elgondolásaként jelenítik meg. „*Domonkosnak az anyanyelvéhez való viszonya nyilatkozatai és művei tanúsága szerint mélyen ambivalens.*”²⁸ A vizsgált alkotás nyelvi formájával hozott újat a hetvenes évek elején a vajdasági neoavantgárd és (kis késéssel megismerve) a magyarországi posztmodern költészeti világba. A két amúgy eltérő kulturális háttérből kialakult és szervezett irodalomtörténeti kor kevés közös pontjainak egyike Domonkos István műve, ezt

25 Domonkos István 2008-ban megjelent *Yu-Hu-Rap* című kötetének recepciójában megjelent az abban érzékelhető humornak a *Kormányeltörésben*hez való visszavezetése, de az 1971-es mű e szempont alapján történő újraolvasása elmaradt.

26 Mikola Gyöngyi, *Domonkos István hallgatása közben*, EX Symposion, 2003/44–45, 30.

27 *A szorongás anatómiája*, Domonkos István költővel beszélget Kulcsár Katalin, EX Symposion, 2003/44–45., 24.

28 Mikola Gyöngyi, *Domonkos István hallgatása közben*, EX Symposion, 2003/44–45., 30.

pedig az emigráns léttel járó nyelvi-kulturális világvesztést érzékeltető megszólalásmódjának köszönheti. Noha a magyarországi irodalomtörténetben is biztos helye van a *Kormányeltörés*bennek, az ebben a kontextusban kiváltott hatás sokkal kevésbé dokumentált a korai elemzésekben, mint az, ahogy a vajdasági irodalmat felpozícionálta. Ott a szerző nem is állt egyedül: nemcsak az *Új Symposion* közege bizonyult adekvát kulturális háttérnek, de Domonkos Tolnai Ottóval való szoros, kölcsönösen inspiráló irodalmi kapcsolata is erősítette mind az ő, mind Tolnai akkori műveinek hatását. Egy esszében, melyet az ugyancsak a kettejük irodalmár generációjába tartozó Thomka Beáta írt Domonkos költeménye kapcsán, kiindulópontként említődik „az a felrázó, sokkoló hatás, melyet akkoriban beszéd-módjuk és fellépésük kiváltott.”²⁹ Egy későbbi szakmai generáció tagja, Toldi Éva Domonkos-élményéből ez a fajta sokk eltűnt: „a *Symposion*-nemzedék költészetén nőttem fel, pontosabban Domonkos István és Tolnai Ottó költészetén. Az én nemzedékem, a hatvanas évek elején születetteké, már nem döbbsen meg a radikálisan megújított költői beszéden, nem gondoltuk avantgárd halandzsának [...]. A szabad vers a Vajdaságban a hetvenes évek végére a költészet anyanyelve lett.”³⁰

A *Kormányeltörés*ben, persze, nem is a formájában, vagyis nem szabad versként hozott újat, sokkal inkább a már sokat elemzett nyelvi megformálásával és a bemutatott léthelyzettel, ami a hetvenes években még másképp volt aktuális, mint ahogy ma annak tűnhet a külföldi munkavállalók helyzetének megjelenítése. Ez az aspektus olyannyira eluralka a költemény korai recepcióját, hogy a szerzője is úgy látta, „a *Kormányeltörés*ben című verset valamiféle skatulyába szorították. Nem elsősorban a vendégmunkásaink életével példálóztam benne, hanem önmagam csetlése-botlása, az én-nek a lehetetlen helyzetéről adtam láttelelet. [...] Úgy éreztem akkor is és most is, amikor valaki csak a vendégmunkás-problematikára redukálja a verset, hogy valamiféleképpen kifosztották az egzisztenciális vonalát a versnek, a történelmiségét nem vették észre.”³¹ Ahogy a kilencvenes évek végén, kétezres évek elején a költemény háborús képei, úgy most (újra?) az emigráns létre, a külföldön való boldogulásra vonatkozó részek lehetnének közhelyesen aktualizálhatók, s nyújthatnának alapot a különféle újraolvasásokra, újraírásokra. Így egyrészt az iménti interjúban elhangzott „egzisztenciális vonal”, illetve az utazás, a mozgás kerülne ismét középpontba. A *Kormányeltörés*ben kapcsán utóbbi szempontot vizsgálva a külföldre kerülés okára is nagyobb figyelem irányul.

„én gondolni / én nem menni haza”

Ahogy Domonkos későbbi munkái közvetlen idézések nélkül is visszautalnak a *Kormányeltörés*ben megoldásaira (ahogy például a mű sajátos komor humorára a *Yu-Hu-Rap* mutat vissza), úgy a szerző 1971-et megelőző írói működése és annak recepciója is kiemelhet olyan szempontokat, melyek a lírai csúcspontként számon

29 Thomka Beáta, *Kihátrálás a világból, nyelvből*, EX Symposion, 1994/10–12., 1.

30 Toldi Éva, i. m., 6.

31 *Léleken itthon élek*. Gubás Ágota interjúja Domonkos Istvánnal. Napló, 1995. január 4., 10.

tartott alkotás értelmezését segítik, az abban olvasható képek és megoldások előzményeit hozva felszínre. Ezt elsősorban (ám nem kizárólag) az teszi lehetővé, hogy a Domonkos-életmű legtöbbet elemzett prózai kötete, *A kitömött madár* már az újjvidéki Forum Kiadó 1968-as regénypályázatára elkészült, s egy évvel később meg is jelent. Az utazás, valamint az idegenség lét- és nyelvi tapasztalata ebben az alkotásban is meghatározó. Danyi Magdolna a regényről írt elemzésének címeként is csak ezt adta meg: *Utazás*. Munkájában az imént említett jellemzőket Domonkos (addigi!) életművének egészére érvényesnek találta. Ahogy fogalmazott: „A mozgás hangzavar. Nekiszegülés a szónak. Menekülés.”³² Balassa Péter már idézett, a *Kormányeltörésben*ről írt esszéjének címében is a *menekülés* jelenik meg: *A menekült király*, mely képet a szövegben a következőképpen fejtett ki: „a Kormányeltörésben is egy »zsidó« menekült király írta. Királyi csavargó. Amit írt, az maga a menekült királyság. A menekült király birtoka.”³³ Balassa elemzésében tehát magát a költeményt értelmezi egyszerre az indulás és a megérkezés helyeként az esszéista kritikus.

Az utazás, a menekülés és a nyelvhez való sajátos viszony hasonló összetettségben jelenik meg Tolnai Ottó igen izgalmas, az *Új Symposion* 1970-es évfolyamának három számában (vagyis szintén még a *Kormányeltörésben* megelőzően) megjelent esszesorozatában, melynek középpontjában ugyancsak Domonkos István áll. Tolnai nem *A kitömött madárt* vizsgálja, hanem Domonkos életműve és személyes életútja révén beszél a szerző mozgásáról a földrajzi és az irodalmi térben egyaránt. Az 1970-ben már gyakran hosszabb időre Svédországba utazó pályatárs akkor még „félemigráns” létét elemzi, olyan kulturális mozgást leírva, amely mentén a mostani kortárs nemzetközi emigránskutatások a transzkulturális kapcsolatokat jellemzik. Ezek szerint az emigráns nem szakít a korábbi kulturális közegével, hanem anélkül, hogy feltétlenül közvetítene a két kultúra között, mindkettővel – tehát a régi és az új közeggel egyaránt – megmarad és alakul a kapcsolata.³⁴ Tolnai ezt a következőképpen fogalmazta meg Domonkos működése kapcsán: „távozás-visszatérés”. A teljes szakításra való képtelenséget a nyelvvel fennálló szoros és alapvetően meghatározó viszonnal indokolja: „hiszen hogyan is menekülhet, hogyan is kerülhet kívülre egy nyelv nagy írója, amikor már-már ő maga a nyelv? Sehogyan sem. Illetve, ha igen, akkor nem valami egyszerű, egyirányú mozgásról van szó [...]”³⁵

Esszesorozatának egy korábbi darabjában Tolnai Ottó egy másik fajta mozgásról is beszél: „a költő távozni kényszerül, első kötetétől kezdve MINDIG TÁVOZÓBAN VAN”.³⁶ Ez az észrevétel érdekes megvilágításba kerül a *Kormányeltörésben* követően. Több az 1971-es költeményt vizsgáló elemzés is megállapítja ugyanis, hogy „Domonkos költői pályája lényegében befejeződik a

32 Danyi Magdolna, *Utazás (Domonkos István: Kitömött madár)*, Új Symposion, 1970/58., 27.

33 Balassa Péter, i. m., EX Symposion, 1994/10–12., 3.

34 I. *Transnational Migration*, ed by Thomas Faist – Margit Fauster – Eveline Reisenauer, Polity, 2013.

35 Tolnai Ottó, *Delta III. avagy út a mai vajdasági költészethez*, Új Symposion, 1970/59., 2.

36 Tolnai Ottó, *Delta I., avagy út a mai vajdasági költészethez*, Új Symposion, 1969/54., 24.

*Kormányeltörésben után.*³⁷ Sokan sokféle értelmezését adták a bizonyos szempontból elhamarkodott ítéletnek, tudniillik, igaz, némileg más hangvétellel, de 2008-ban a *Yu-Hu-Rappel* Domonkos folytatni látszott saját költői életművét. A legutóbbi, *Domi-dalok* című 2012-es művet azért nem említem, mert az szigorúan véve nem klasszikus költészeti kiadvány, hanem egy zenei alkotás, mely megnyilatkozási forma soha nem állt távol Domonkos Istvántól. Mindenesetre az kétségtelen, hogy a *Kormányeltörésben* radikális hatása és széles körű sikere nem ismétlődött meg, a szerző utóbbi művei sajátos világukkal legfeljebb „csak” zavarba hozták a magyar nyelvű kritikai közeget, amely zavar errefelé leginkább az adott műről való hallgatásban mutatkozik meg. Ebben a kritika vélhetően öntudatlanul igazodik mindahhoz, amit pedig Domonkosról állít, miszerint tehát „*Domonkos István költőként szinte teljesen elhallgatott, és nem hiszem, hogy emögött valóban csak az anyanyelvi közeg hiánya állna. [...] Domonkos hallgatása művei felől nézve a tűzhányók alvó periódusaira emlékeztet. A hallgatását nem tudjuk olyan jól értelmezni, mint a beszédét, hiszen éppen arról »szól«, hogy ne lehessen, ne legyen mit értelmezni.*”³⁸ A Domonkos-recepció rendkívül aránytalan, s ez nem csak annak köszönhető, hogy legtöbbször a *Kormányeltörésbenre* esik a választás, ha a mostanihoz is hasonló ünnepi alkalom adódik arra, hogy erről az életműről beszéljünk. Egyedi nyelvezete az, amelynek köszönhetően a 2015-ben hetvenötödik születésnapját ünneplő szerző ezen műve igazán emlékezetes és könnyen felismerhető. Az újraírásoknak is ezért válhat gyakori alapjává. Tolnai Ottó már 1970-ben azt állapította meg, hogy „*angazsált költőink innen vannak a nyelven, Domonkosnak saját nyelve van, a fiatalok meg túl vannak, új nyelvük van.*”³⁹

„jogom lenni élet vágni nyakon”

Mindig kockázatos irodalomtörténeti távlatokban beszélni a kortárs, legfiatalabb írógenerációról, ugyanakkor a vajdasági irodalom alakulását tekintve a délszláv háborúk okozta törést az irodalmi hagyományban aligha lehet kétségbe vonni. Az első köteteikkel most jelentkező költőnemzedék kevésbé kapcsolódik írásmódjával és témáival a közvetlenül előttük haladó, többnyire már a Vajdaság területén kívül alkotó, ám műveikkel mégis odakapcsolódó szerzőkhöz, s Domonkosék művészetéhez is. Ez a most induló generáció egyelőre elsősorban korosztályi alapon tekinthető összetartozónak, emiatt irodalmi ítéletet alkotni róluk még korai lenne. Már csak azért is, mert némi folytonosság így is kimutatható, az újraírásoknak és átértelmezéseknek köszönhetően.

A *Kormányeltörésben*t többféle művészeti formában is továbbgondolták, ami részben a sajátos nyelvi megformálásnak, részben pedig erős képiségének köszönhető. A költemény irodalomtörténeti recepciójában is ez a két jellemző vált legtöbbször az elemzések kiindulópontjává. A plasztikus képek meglétét, melyek Domonkos életművén belül nem csak a *Kormányeltörésben*t jellemzik,

37 Kulcsár-Szabó Zoltán, i.m., 87.

38 Mikola Gyöngyi, *Domonkos István hallgatása közben*, EX Symposion, 2003/44–45., 32.

39 Tolnai Ottó, *Delta I., avagy út a mai vajdasági költészethez*, Új Symposion, 1969/54., 25.

Tolnai észrevételével a következőképpen magyarázhatjuk: „*Domonkos generációjára a film volt legnagyobb hatással, versük, prózájuk, többek között azért is maradt meg végig antropomorfnak [...]*.”⁴⁰ 2011-ben Igor és Ivan Buharov (Hevesi Nándor és Szilágyi Kornél) *Kormányeltörésben – Rudderless* című filmje filmesztétikai szempontból épp annyira radikális és egyedi, mint Domonkos költeménye az irodalmi megszólalások között.⁴¹ „*Buharovék Domonkoshoz hasonlatosan, Thomka Beáta szavaival, kihátrálnak a nyelvből, gyakorlatukban minden a képekre és a zenére van bízva.*”⁴² Ugyanakkor, természetesen, Domonkos István irodalmi művek közvetlen hagyományait is megteremtette műveivel. A legfiatalabb vajdasági költőnemzedékből e szempontból is feltétlen említésre érdemes Benedek Miklós munkássága, aki eddig megjelent két kötetében rendre megidézte Domonkos világát.

Benedek 2012-ben megjelent, Sinkó-díjjal is elismert első kötetének már címe is Domonkosra utal: a *Nem indul hajó* a Svédországban élő szerző *Kanada* című költeményét idézi, mely egy évvel a *Kormányeltörésben* előtt jelent meg az *Új Symposion*ban. A Benedek Miklós által megidézett rész a következő: „*kanadában esténként mindenki / a kikötőben ácsorog / kanadából soha sem indul hajó*”⁴³. Benedek kötetében a *Podolszki felkel és jár* című darab kezdődik ekképpen: „*Feketicsről nem indul hajó. / A hiábaváló várakozástól megszomjazva / sört veszünk a sarki üzletben.*”⁴⁴ Az, hogy milyen hatást mutat, hogy Benedek Miklós versében Domonkos István és Podolszki József egyszerre idéződik meg, és ez az együttes jelenlét milyen irodalmi szempontok mentén valósul meg, nem lehet tárgya ennek a vége felé közelítő tanulmánynak. Az azonban ennek az írásnak a szempontjából is jelentéssel bír, hogy Benedek beszélője Kanadával szemben a vajdasági településen kénytelen maradni, onnan nem tud elindulni. A fiatal szerző kötetének izgalmas paradoxonja, hogy az el nem indulás helyzete egy pályaindító kötet címében jelenik meg.

Benedek Miklós tavaly kiadott második, *Mintha emberekből állna* című kötetében olvasható a *Kormányeltörésben*nek egy tanulságos átirata *Elnök vezér* címmel. Ahogy Domonkos költeményének „*sajátos nyelvi világát az ige szintaktikai kötődéseinek jelöletlensége mellett a névelő majdnem teljesen következetes elhagyása határozza meg*”⁴⁵, úgy Benedek versének nyelvét is. Utóbbi alkotás megszólalójának pozíciója azonban radikálisan eltér az 1971-es mű beszélőjének helyzetétől: „*én lenni elnök vezér távoli országban / jogom lenni élet vágni nyakon*”. Domonkos versének központi szituációja, az emigráns lét is megjelenik Benedek újraírásában, ugyanakkor ez is új szempontból: ahogy a fiatal szerző első kötetének Domonkoshoz (is) köthető alkotásában, úgy az *Elnök vezér* címűben is az otthonmaradás fogalmazódik meg, ezúttal azonban nem kényszerű döntés, hanem választás eredmé-

40 Tolnai Ottó, *Delta II., avagy út a mai vajdasági költészethez*, Új Symposion, 1969/55. 22.

41 A film részletes és értő elemzését lásd: Mikola Gyöngyi, *A pillanat küszöbén*, zEtna Kiadó, Zenta, 2013, 154–164.

42 Piszár Ágnes, *A visszatérés útirajzai*, Híd, 2013/11., 118.

43 Domonkos István, *Kanada*, Új Symposion, 1970/57., 4.

44 Benedek Miklós, *Podolszki felkel és jár*, in: B. M., *Nem indul hajó*, Forum Kiadó, Újvidék, 2012, 52.

45 Kulcsár-Szabó Zoltán, i. m., 85.

nyeként: „sokan menni külföldre / kofferban szalonna / két kiló kenyér / én ennek örülni / itthon lenni csend / élet estéknént / simogatni engem halántékon”.⁴⁶ Noha az már az eddigi idézetekből is kitűnik, hogy Benedek verse nem olyan pontos és éles, mint az alapjául szolgáló Domonkos-mű, a perspektívaváltással adott új értelmezése fontos, mivel azzal a mai, a hetvenes éveketől sokban különböző lehetőségeket némiképp tükrözve, elutasítja azt a körülményeknek kiszolgáltatott pozíciót, ami Domonkos megszólalóját jellemzi.

Gyakran tűnik úgy, hogy Domonkos István életműve egy regényből és egy költeményből áll, s az egyéb művei ezekhez, vagyis *A kitömött madár*hoz és a *Kormányeltörésben*hez való viszonyukban léteznek csak. Ez, persze, nem von maga után semmiféle értékítéletet, aránytalanságok inkább ennek a két kiemelt alkotásnak a recepciójában érzékelhetők. 2000-ben megjelent elemzésében Toldi Éva a *Kormányeltörésben* kapcsán a szöveg keletkezése óta eltelt időre irányítja a figyelmet, mint „ami lehetővé teszi, hogy minduntalan, minden helyzetre előhúzhassuk a vers két sorát: »mi meghalni mindnyájan / úgyis téves csatátéren«”.⁴⁷ Az általam bemutatni kívánt kortárs vajdasági irodalmi változások már nem aktualizálják Domonkos művét, hanem értelmezik. Benedek Miklós közelebről is vizsgált átírása elutasítja a *Kormányeltörésben* tapasztalatát és létélményét, polemikus viszonyba lép a verssel. Ez irodalmi szempontból talán még elevebbnek mutatja Domonkos művét, mint az örök érvényesítő aktualizáló gesztusok.

Az, hogy én a költemény másik két sorát választottam ennek az írásnak a címének és kiindulópontjának (Toldi szintén címbe emelte a maga két sorát), a *Kormányeltörésben* egy összetett költeménynek feltételezi, joggal. Az új szempontok elfogadásával és vállalásával közelítve az alkotáshoz még sok hasonló két sor lehet kiemelhető és értelmezésük az eddigi elemzéseket kicsit talán árnyaló.

A szövegszerkesztő program szerint Domonkos István verse 411 sorból áll.

46 Benedek Miklós, *Elnök vezér*, in: B. M., *Mintha emberekből állna*, Forum Kiadó, Újvidék, 2014, 43.

47 Toldi Éva, i. m., 7.